

ційних банків // Фінанси України. – 2002. – №10. – С.147-153.

4. Васюренко О.В. Банківський менеджмент. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 320 с.

5. Стельмах В.С., Єпіфанов А.О., Гребеник Н.І., Міщенко В.І. Грошово-кредитна політика в Україні / За ред. В.І. Міщенка. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 305 с.

6. Потійко Ю.А. Розподіл банківських активів в Україні // Фінанси України. – 2002. – №6. – С.87-94.

7. Трегуб Д.В. Тенденції розвитку сучасного ринку депозитів // Фінанси України. – 2002. – №10. – С.139-143.

8. Ларцев В. Основні етапи роздержавлення банківської системи в Україні // Економіка України. – 2002. – №5. – С.24-28.

Л.О. МАЗУРКЕВИЧ,

Автомобільно-дорожній інститут ДонНТУ

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

У вирішенні задач земельної реформи важливим є визначення категорії “земельних відносин”, яка в системі фундамен-

тальних соціально-економічних категорій займає особливе місце. Науковцями це поняття формулюється по-різному.

Під час соціалістичного розвитку держави Є.С. Карнаухова відмічає: “Земельні виробничі відносини при соціалізмі – це відносини держави ... і соціалістичних виробничих колективів робітників радгоспів і колгоспів ... з приводу порядку користування і характеру використання головного засобу виробництва сільського господарства, що належить всьому суспільству, – землі” [1]. В даному випадку мова йде лише про користування землею як засобом виробництва.

З запровадженням різних форм власності на землю в Україні в економічній літературі з'явилися інші формулювання поняття земельних відносин. В основному вони визначаються з позиції права власності як відносини з приводу володіння, користування і розпорядження землею як основним засобом виробництва в сільському господарстві. З розвитком підприємництва в аграрному секторі земельні відносини ви-

значаються, наприклад, В.О. Біликом як “відносини, які складаються між суб'єктами підприємницької діяльності з приводу використання землі, як основного засобу виробництва” [2]. Як уявляється, це досить вузький підхід до визначення земельних відносин.

В більшості сучасної літератури не міститься повного і однозначного визначення поняття “земельні відносини”, а лише зустрічається при розгляді питань суспільно-економічних і виробничих відносин, рентних відносин, питань власності тощо. Найбільш повно, на наш погляд, сутність земельних відносин розкрито М.М. Федоровим: “Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження і управління землею на державному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання і засобом виробництва у сільському господарстві” [3]. Крім цього М.М. Федоров розробив загальну схему земельних відносин, яка розкриває основний зміст цієї категорії і надає можливостей зробити вибір щодо напрямків реформування і регулювання земельних відносин в аграрній сфері економічними і правовими методами.

Земельні відносини є специфічною сферою виробничих відносин суспільства. Той факт, що земельні ресурси країни включені практично в усі економічні процеси, відіграє значну роль у виділенні земельних відносин у особливу категорію.

Завдяки властивості землі як специфічного об'єкту власності, виду нерухомості, земельні відносини знов набувають характеру особливій категорії в системі соціально-економічних категорій. Земельні ресурси чітко закріплені в географічному просторі і фізично не відчужуються від нього. Л.В. Романова [4] зазначає, що ця особливість землі, як головного засобу виробництва в сільському господарстві, є причиною низької мобільності сільських підприємців.

Як свідчить історія, земельні відносини в Україні завжди були болючим питанням.

Вважається, що перші спроби централізованого регулювання економічних відносин, у тому числі і відносин земельної власності, на території України були зроблені за часів виникнення першої руської держави – Київської Русі. Перший кодекс законів "Руська правда", що був прийнятий за правління Ярослава Мудрого, встановлював приватну власність на землю і запроваджував відповідну систему землеволодіння. Селяни володіли такою кількістю земель, яку вони могли обробляти силами своєї сім'ї або роду, проте князі мали порівняно великі земельні площі, які також оброблялися вільними смердами.

Поступово через князівський розбрат, міжусобиці, напади кочовиків-половців, татарську навалу і погроми у XIII і на початку XIV століття в державі зростають непосильні податки, у смердів утворюються величезні борги, які, втративши під час жаклих подій житло, худобу, знаряддя праці, вимушені були покидати свою місцевість і селитися на землях князів та бояр, використовуючи їх на правах оренди. Таким чином, вільні селяни-землевласники перетворюються у землекористувачив, орендарів

чужої землі. Князівська та боярська влада поступово посилюється, селяни стають все більш залежними від них. Такі відносини у подальшому стають фундаментом розвитку кріпосного права, закріпачення власниками землі простих селян без права виходу з належного їм поселення, тобто від володаря. Таким чином, виникають нові земельні відносини, народжуються нові класи: поміщики і кріпаки [5].

Наприкінці XVI століття фатальна залежність селян від землевласників зростає, особливо від польських загарбників-землевласників, що спричинило кріпацтво саме українських селян. Поширення кріпацтва принесло суттєве збагачення поміщикам і суттєво погіршило життя селян-кріпаків.

У XVII столітті така соціальна несправедливість спричинила багато громадських подій. Перш за все, після народного руху на чолі з Богданом Хмельницьким (1648-1654 рр.) територія України була відокремлена від Польщі і приєднана до Російської держави. Спочатку кріпосна залежність селян була скасована, більшість шляхти повернулася до Польщі, дехто з них перейшов до російського підданства, українські поміщики дещо втратили свої позиції. Після підписання Переяславського договору у 1654 р. і досягнутої російсько-польської домовленості про розподіл сфер впливу в Україні, вплив Росії починає зростати. Разом з цим українські поміщики поступово отримують такі самі права, як і російські, що знов призводить до закріпачення селян.

У XVIII столітті в економічних відносинах сільського господарства України жодних змін не відбулося. В першій половині XIX століття Східна Галичина, Буковина, Закарпаття знаходилися під володінням Австрії. Під час революції 1848-1849 рр. в Австрії було скасовано кріпосне право з метою пристосування економіки країни до умов розвитку капіталізму. Революційний рух охопив також Галичину, Буковину та Закарпаття. Саме під натиском революційних подій та масових антифеодальних рухів (зокрема Галицького повс-

тання 1846 р.) в Галичині феодальна залежність була скасована законом від 17.04.1848 р. Окремим декретом від 1.07.1848 р. дію цього закону австрійський уряд поширив на Буковину, а з 7.09.1848 р. було прийнято закон про звільнення селян на території всієї Австрії від кріпосної залежності. Закон передбачав повну компенсацію селянами на користь поміщикам 20-ти кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей. За законом 7.09.1848 р. у власність селян Східної Галичини і Буковини перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишилось малоземельними і економічно неспроможними, тому одразу ж потрапили в кабалу до поміщиків. Це спричиняло подальше зубожіння селянства і посилення класових суперечностей. Врешті-решт кріпацтво перетворилося в Росії на одну з найбільших економічних і соціальних проблем. Об'єктивно назріла необхідність аграрної реформи, особливо в Україні, де кріпаки становили 42% населення (в Російській імперії в цілому – 35%). В лютому 1861 р. цар Олександр II нарешті підписав Маніфест про скасування кріпацтва. Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності, вміщало 17 законодавчих актів. Сутність реформи 1861 р. полягала у тому, що селяни виходили з під залежності поміщиків, їм надавалася присадибна ділянка та пайовий наділ у користування, за які він відбував панщину або ж розраховувався грошми. Таким чином, земля залишалася у власності поміщиків.

Перші десять років селяни не мали права відмовлятися від пайового наділу, його розміри фіксувалися у статутних грамотах, які укладалися не з окремим селянином, а з селянською общиною. Вона ж і розраховувалася за землю. Вводилася нова система викупу землі. Викуп пайового наділу залежав від волі поміщиків, причому селяни не мали права відмовитися від викупу паю. Уряд організував викупну операцію, надаючи селянинові позику на 49 років з 6% виплатою [6].

Незважаючи на обмеженість і половинчатість, реформа 1861 р. відіграла значну роль в розвитку України. Формально це було початком нових зрушень в аграрному секторі і в економіці країни в цілому. Чисельність селян-власників після реформи зросла: в 1877 р. на 100 десятин надільної землі припадало куплених 6,2 десятини; в 1905 р. – 27,9 десятин.

Наступний крок в розвитку земельних відносин, в зміні організаційної структури сільського господарства пов'язаний з реформою П.А. Столипіна. Ця реформа фундаментально змінює земельні відносини, остаточно усуває залежність селян від поміщиків. Селяни вже мали право вийти з общини, отримати землю без викупних платежів. Реформа сприяла виникненню і формуванню міцних селянських господарств, оскільки селяни отримували за плату вільні казенні землі, а також могли купувати її у поміщиків. Селянські господарства стали по суті первинними структурними одиницями сільського господарства. Крім цього, реформа заклала основи держаного регулювання ринкових відносин на селі, звісно враховуючи в першу чергу інтереси товарного виробництва.

За період 1907-1916 рр. близько півмільйона сімей (понад 15%) вийшли з общин на хутора, відруби. На своїй землі люди працювали більш продуктивно, дбайливе ставилися до самої землі. Таким чином, столипінська реформа стає поштовхом зростання продуктивності сільського господарства і розширення зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, бо саме вона становила провідну частину в структурі всього експорту тодішньої Росії. В 1913 р. продукція рослинництва (разом з переробкою) становила 58%, в тому числі зернові – 40%, цукор і алкоголь – 3%, продукція тваринництва (разом з переробкою) – 18% всього зовнішнього торгівельного обороту [7].

Водночас, проведення столипінської реформи супроводжувалось певним зростанням соціальної напруженості на селі,

оскільки нерівність в економічному становищі серед селян поглиблювалася. Уряд же дотримувався політичної стратегії підтримки заможних селян, які були більш впливовою і перспективною частиною сільського населення: за їх допомогою витіснялася зайва робоча сила із сільського господарства для промисловості міст. Цілі селянські родини шукали нової долі в містах, на чужині і за океаном. Земля, яку селяни отримали в ході реформи, виявилася для них не подарунком, оскільки вони сплачували за неї власні гроші. Тому, на думку С.В. Тивончук, історично об'єктивним є приватне володіння землею українським селянством. Вона вважає неправовим і безпідставним позбавлення селянства "цього законного права, коли Другий Всеросійський з'їзд рад, після Жовтневої революції 1917 р., прийняв Декрет про землю, в якому скасував приватну власність на неї, перетворивши шляхом конфіскації без будь-якого викупу усю землю на загальнодержавну власність" [8].

Дійсно, земля була повністю вилучена з системи товарно-грошових відносин, не мала вартості і ціни. Сільськогосподарське виробництво базувалося на крупних державних і колективних господарствах, сформованих на державній і колгоспно-кооперативній формах власності. Але земля була надана селянам через сільськогосподарські підприємства у довічне користування. На думку В.І. Леніна, за ініціативою якого приймався Декрет про землю, скасування монополії приватної власності на землю надасть можливість знизити ціни на землеробські продукти і звільнити сільське господарство від перешкод, які стримують його розвиток. Але цей Декрет передбачав не лише націоналізацію і одержавлення землі, а й право власності селян на різні форми господарювання. На жаль, це положення в ході розбудови соціалізму і колективізації сільського господарства було відкинуте, а замість нього було проголошено, що форма власності є форма господарювання [9].

Сучасна земельна реформа викликана багатьма причинами, серед яких можна відзначити загальну економічну кризу в країні, в тому числі і в сільському господарстві. Спрямованість аграрного сектора економіки до ринкових відносин на селі вимагала розробки нових підходів до стратегії аграрної політики. Земельна реформа 90-х років в сільському господарстві України здійснювалася в три етапи. На кожному етапі існували свої особливості стосовно змін у земельних відносинах, у трансформації форм власності та у відповідних ним організаційно-правових форм господарювання.

На першому етапі здійснюється роздержавлення і приватизація земель, ліквідується монопольне положення держави щодо власності на землю, поряд з якою визнаються колективна і приватна форма власності.

З прийняттям Постанови "Про прискорення земельної реформи і приватизацію землі" все більше темпів набирають процеси приватизації землі, так званої "малої приватизації". Перспективною формою господарювання на цьому етапі визнаються селянські (фермерські) господарства. Набувають поширення поряд з КСП інші форми господарювання: акціонерні товариства (АТ), сільськогосподарські кооперативи, асоціації, селянські спілки тощо.

На другому етапі відбувається паювання переданих у колективну власність сільськогосподарських угідь на основі грошової оцінки. Новий поштовх надають Укази Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва" та "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям".

На третьому етапі відбувається перетворення колективних сільськогосподарських підприємств у структури ринкового типу, діяльність яких базується на приватній

власності на землю та майно. Паювання земель, визначення розмірів часток (паїв), визначення власників цих паїв надають можливість розвитку різних форм господарювання. В цей момент створюються товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), акціонерні товариства (АТ), повні товариства (ПТ), командитні товариства (КТ). Найбільш популярними стають приватні підприємства з орендними відносинами.

Нові формування в аграрному секторі економіки набувають все більшого розмаху, вдосконалюються, пристосовуються до існуючих умов господарювання в процесі здійснення реформи. Створюється відповідна правова база: Закони України "Про власність", "Про підприємництво", "Про підприємства в Україні", "Про КСП", "Про селянське(фермерське) господарство", "Про господарські товариства". Ці Закони призначено для регулювання відносин підприємницької діяльності, а також тих економіко-правових відносин, які виникають в процесі реформування сільськогосподарських підприємств.

З прийняттям 7 лютого 1991 р. Закону України "Про підприємництво" [10], в якому визначено правові, економічні та соціальні засади здійснення підприємництва громадянами і юридичними особами, встановлено гарантії свободи підприємницької діяльності і підтримки його з боку держави.

Законом України "Про підприємства в Україні" юридично затверджено створення підприємств різних видів [11].

Підприємство, за Законом, це самостійний статутний суб'єкт, який має права юридичної особи, здійснює будь-який вид діяльності, не заборонений законодавством, з метою одержання прибутку.

За цими ознаками можна вважати, що всі новостворені форми господарювання, тобто КСП, селянські (фермерські) господарства, АТ, КТ і таке інше, є суб'єктами підприємницької діяльності. Вони самостійно визначають свою діяльність, самостійно приймають рішення, метою їх діяль-

ності є одержання прибутку. Важливі дослідження про становлення і особливості підприємництва в аграрному секторі України були проведені Л.В.Романовою. На основі її досліджень були зроблені висновки про те, що основою формування підприємництва є власність, а в сільському господарстві важливого значення при цьому набуває саме приватна власність на землю [4].

Проблему підприємництва в аграрній сфері досліджують чимало вчених, серед яких М.Й. Малік, Ю.О. Лупенко, В.А. Пулім та інші [12]. Але головна ідея цих досліджень полягає в тому, що вони визначають підприємництво як основу розвитку економіки і наголошують на необхідності надання селянинові можливості вільного вибору діяльності, вільного розпорядження результатами своєї діяльності і прибутку, який залишається після відрахування обов'язкових платежів. Вважають, що умовою дотримання цих принципів є розвиток земельних відносин у напрямку створення реального права приватної власності на землю у селян і умов реалізації цього права.

Отже, усі нові аграрні формування, створенням яких супроводжується земельна реформа і відбувається процес реформування земельних відносин, за своєю суттю є підприємницькі, засновані на приватній власності на землю, але вони відрізняються один від одного своєю структурою і рівнем участі і відповідальності її учасників.

Таким чином, події навколо земельних питань підтверджують не тільки особливість і специфічність земельних відношень, як соціально-економічної категорії, а й історичний характер їх вирішення. Відносини земельної власності є доленосними у розвитку економіки будь-якої країни, тому і реформи повинні бути виваженими, чіткими і враховувати не стільки чужий досвід, скільки особливості власної країни.

Література

1. Карнаухова Е.С. Дифференциальная рента и экономическая оценка земли /

Вопросы методологии и опыт исследования. – М.: Экономика, 1977. – 256 с.

2. Основи економічної теорії / За ред. В.О. Білика. – К.: Академпреса, 1994. – 266 с.

3. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві. – К.: ІАЕ, 1998. – 263 с.

4. Романова Л.В. Становлення підприємництва в сільському господарстві. – К.: ІАЕ, 1997. – 272 с.

5. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – С.129.

6. Селянська реформа 1848 р., 1861 р. // УРЕ. –2-вид. – К., 1983. – Т.10. – С.99-100.

7. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 224 с.

8. Тивончук С.В. Становлення і розвиток аграрних формувань в умовах багатокладної економіки. – К., 2000. – 258 с.

9. Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні. – К.: ЗАТ “Ніглава”, 1997. – С.53.

10. Закон України “Про підприємництво” // Відомості Верховної Ради. – 1991. - №14. – С.169.

11. Закон України “Про підприємства в Україні” // Відомості Верховної Ради. – 1991. - №24. – С.272.

12. Підприємництво в аграрній сфері економіки / За ред. П.Т. Саблука, М.Й. Маліка. – К.: ІАЕ, 1998. – 514 с.